

نگاهی به روند مرمت «کتابخانه پروین» در باغ نگارستان

باغی از فرهنگ

| داود دانشیان | مدیر پروژه مرمت وبهسازی کتابخانه پروین باغ نگارستان

نمایی از فضای داخلی کتابخانه

۱

در گوشه شمال شرقی باغ نگارستان، ساختمان تاریخی بزرگی به چشم می‌آید که بخشی از مجموعه ساختمان‌های دانشسرای عالی محسوب می‌شود و از آن با عنوان عمارت کتابخانه یاد می‌شود. در سال ۱۳۱۵ خورشیدی، وزیر معارف وقت (علی‌اصغر خان حکمت) سفارش ساخت این عمارت را به‌عنوان بخشی از یک مجموعه آموزشی به معمار روسی، نیکلای مار کوف داد. پروین اعظامی، شاعر معاصر و پرآوازه کشور مدتی در این کتابخانه به‌عنوان کتابدار مشغول به فعالیت بوده‌است و از همین رو، به احترام وی این ساختمان با نام کتابخانه پروین نیز خوانده می‌شود.

ساختمان اولیه کتابخانه دانشسرای عالی در محلی دیگر و در سال ۱۲۹۷ شمسی تشکیل شد. در آن زمان، مرحوم نصیرالدوله وزیر معارف کابینه وثوق‌الدوله بود و دارالمعلمین مرکزی، به ریاست آقای فروغی در خانه قوام‌الدوله دایر بود. محدودیت‌های آن زمان اجازه احداث یک کتابخانه وسیع را نمی‌داد و خانه قوام‌الدوله (دارالمعلمین مرکزی) نیز فضایی برای مطالعه نداشت. از سال ۱۲۹۷ شمسی که دارالمعلمین مرکزی تأسیس شده بود تا سال ۱۳۰۷ که به دارالمعلمین عالی تبدیل شد، مجموعاً ۲۸۳ جلد کتاب تهیه کرده بودند که در دفتر مدرسه در یک قفسه نگهداری می‌شدند. بین سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۰ خورشیدی و ظرف مدت سه سال، به‌تدریج ۲۷۷۵ جلد کتاب به زبان فرانسه از پاریس خریداری شده با این حال، صندوق‌های کتاب دور از دسترس دانشجویان در انبار نگهداری می‌شد و امکان استفاده از آنها وجود نداشت. پس از احداث مجموعه ساختمان‌های دانشسرای عالی در باغ نگارستان، در سال ۱۳۱۱ خورشیدی تالار غربی ساختمان مرکزی به کتابخانه اختصاص داده شد و در ۱۵ مهرماه همان سال، کتابخانه با ۴ هزار جلد کتاب افتتاح و مورد استفاده قرار گرفت. محل کتابخانه دانشسرای عالی در ساختمان مرکزی به علت کمی وسعت و ازدیاد مراجعه‌کنندگان گنجایش اعضای کتابخانه و مطالعه‌کنندگان را نداشت، به همین سبب عمراتی مناسب در گوشه شمال شرقی محوطه باغ احداث شد. بنای ساختمان کتابخانه در اردیبهشت‌ماه ۱۳۱۵ شمسی خاتمه یافت و در روز ۲۸ خردادماه همان سال، عمارت جدید کتابخانه طی مراسمی گشایش یافت. ساختمان کتابخانه در سه طبقه احداث شده بود که زیرزمین آن به محل تابستانی اداره دانشسرای عالی اختصاص داشت؛ طبقه نخست به تالار مطالعه و مخزن کتابخانه و طبقه دوم این عمارت به تالار اجتماع و دفتر ریاست دانشسرای عالی تبدیل شد. طبقه نخست (کتابخانه و مخزن) دارای دو تالار بود که قسمت جنوبی آن مخصوص مطالعه و قسمت شمالی به محل قفسه‌های کتاب اختصاص یافته بود. مطالعه این کتابخانه در آن واحد گنجایش پذیرش یک‌صد فرد مطالعه‌کننده را داشت و مخزن آن می‌توانست تا ۲۰ هزار کتاب را در خود جای دهد. تالار مطالعه مخصوص دانشجویان بود و استادان و دانشیاران در مخزن و در محل‌های مخصوصی که برای آنان معین شده بود، مطالعه می‌کردند. در فاصله زمانی بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ خورشیدی، عمارت کتابخانه توسعه یافت و بخش شمالی به ساختمان کتابخانه افزوده شد. بخش الحاقی همانند بخش اولیه در سه طبقه زیرزمین، طبقه نخست و دوم ساخته شد. در این مرحله و با احداث بخش شمالی، بنای کتابخانه به دیوار شمالی باغ متصل و نمای کتابخانه به بخشی از نمای خیابان تبدیل شد. با توسعه کتابخانه تالار قدیمی، طبقه نخست به مخزن کتاب اختصاص یافت و سالن مطالعات به طبقه دوم منتقل شد. در این دوره، سالن‌های شمالی طبقه دوم به‌عنوان تالار مطالعه و سالن جنوبی به‌عنوان تالار اجتماعات مورد استفاده قرار می‌گیرد. پس از تأسیس دانشکده علوم اجتماعی در دانشسرای عالی، گروه‌ها و بخش‌های مختلفی در طبقه نخست کتابخانه

مستقر شدند؛ بدین منظور، تالار شمالی در طبقه نخست با احداث جزئیاتی تکمیک و تعدادی اتاق در آن ایجاد شد؛ همچنین سلف‌سرویس دانشجویان به طبقه زیرزمین این عمارت منتقل می‌شود. مطابق با مستندات تاریخی موجود و بررسی‌های کارشناسی صورت گرفته، ۴ مرحله مجزای ساخت، توسعه و تغییر در پلان معماری عمارت کتابخانه قابل شناسایی است؛ مرحله نخست به تاریخ احداث بنا در سال ۱۳۱۵ شمسی بازمی‌گردد. در این مرحله، ساختمان در ۳ طبقه شامل زیرزمین، طبقه نخست و طبقه دوم ساخته می‌شود. مرحله دوم مربوط به فاصله زمانی بین سال‌های ۱۳۱۹ تا سال ۱۳۳۵ خورشیدی است که براساس مستندات موجود، در این فاصله زمانی عمارت کتابخانه توسعه یافته و بخش شمالی به ساختمان کتابخانه افزوده شده است. بخش الحاقی نیز همانند عمارت اصلی در ۳ طبقه زیرزمین، طبقه نخست و دوم و منطبق با ساختار اولیه ایجاد شد. در مرحله سوم تالار شمالی در طبقه نخست با ایجاد جزئیاتی تکمیک شده و تعدادی اتاق به پلان معماری ساختمان اضافه و اصل سبوسی دیگر تغییراتی در ورودی زیرزمین اعمال شد. مرمت‌های صورت گرفته بین سال‌های ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۷ خورشیدی را می‌توان به‌عنوان چهارمین مرحله حیات این مجموعه در نظر گرفت که طی آن دیوارهایی برای ایجاد سرویس‌ها و آبدارخانه به

مجموعه اضافه شدند. طرح ساختمان کتابخانه به‌صورت مستطیلی با کشیدگی شرق به غرب است که مساحت تقریبی هر یک از ۳ طبقه آن حدود ۷۲۰ مترمربع است. دسترسی اصلی به ساختمان کتابخانه (طبقه نخست) از طریق پله‌های آجری گوشه جنوب‌غربی بنا میسر می‌شود و برای دسترسی به طبقات از فضای داخلی، پلکانی در جبهه غربی بنا ایجاد شده که به لحاظ روش ساخت، از شیوه قابل‌توجهی در آن بهره گرفته شده است. علاوه بر ورودی اصلی جنوبی کتابخانه، راه‌آرام کرده و ورودی گوشه جنوب‌شرقی با هدف ایجاد دسترسی مستقیم به فضای زیرزمین ساخته شده است.

پس از احداث مجموعه ساختمان‌های دانشسرای عالی در باغ نگارستان، در سال ۱۳۱۱ خورشیدی تالار غربی ساختمان مرکزی به کتابخانه اختصاص داده شد و در ۱۵ مهرماه همان سال، کتابخانه با ۴ هزار جلد کتاب افتتاح و مورد استفاده قرار گرفت

فضای اصلی هر کدام از طبقات شامل ۲ تالار مستطیل شکل با کشیدگی شرقی-غربی است که تالار جنوبی قدیمی‌تر و تالار جبهه شمالی مربوط به دوره توسعه بناس. در طبقات نخست و زیرزمین، تالارها توسط ردیفی از ستون‌ها به ۲ بخش مجزا تفکیک شده‌اند اما

می‌کند. برای نامسازی بنا از ترکیب آجرکاری و قاب‌بندی پنجره‌ها استفاده شده است. در نقاط مختلف این نما، قاب‌های کاشی‌کاری شده به چشم می‌خورد که روی آنها ابیاتی از شاعران پرآوازه ایران زمین به تصویر درآمده است. نمای ساختمان با ردیفی از دودکش‌های آجری تمام می‌شود. هندسه ترکیبی پنجره‌های کشیده با دودکش‌ها باعث ایجاد عظمت و زیبایی زیادی برای ساختمان شده است. تزئینات داخلی بنا شامل کاشی لعاب‌دار کف پنجره‌ها، تزئینات گچ‌بری در سقف تالار طبقه دوم، قاب‌بندی گچی و سرستون‌ها با تزئینات گچ‌بری در فضای راه‌پله می‌شود. نمای داخلی فضای زیرزمین نیز به‌صورت آجرکاری ساده آماده شده است. ساختمان کتابخانه همانند سایر بناهای همدوره خود بدون سازه‌های مدرن و به شیوه ساخت با مصالح بنایی و ایجاد دیوارهای باربر روی شالوده سنگی با ملات داشته‌آهک ایجاد شده است؛ نوع پی ایجادشده بسته به موقعیت قرارگیری متنوع بوده و اجرای آن در محل ستون‌ها با جرزهای طرفین متفاوت است. نکته خاص اما ایجاد یک پی ویژه در زیر یکی از ستون‌های اصلی عمارت است که احتمالاً برای مقابله با رانش به‌صورت یک قوس ضخیم و آجر ایجاد شده و با توجه به معمار بنا، به شیوه راپی ایجاد شده و با نمونه‌های مشابه ایرانی کاملاً متفاوت است. جنس مصالح دیوارها به‌طور کامل آجر است

تهران امروز که شهر دود و ترافیک و آلودگی‌ها فشرده و تودرتوست، در روزگاری نه‌چندان دور بی‌شک یکی از باغ‌شهرهای ایرانی بوده است. تهران به سبب موقعیت جغرافیایی ویژه‌اش از جایگاه خاصی برخوردار است. استقرار در دامنه‌های جنوبی رشته‌کوه‌های البرز و منابع سرشار و غنی آب، شرایط آب‌وهوایی معتدلی را برای این شهر به ارمغان آورده است. دامنه‌ها در دهه‌های کوهپایه‌ای البرز، شیب‌های ویژه‌ای را برای گریز از گرما و خشکی بیابان‌های جنوبی در اختیار قرار داده است. دشت‌های جنوبی به‌جز مناطق شور‌زار و کویری، بستر مناسبی برای استقرار کوهپایه‌ای البرز، شیب‌های این بخش به شمار می‌آید. از نظر موقعیت مکانی با توجه به شرایط و ساختگاه تهران برای استقرار جمعیت، نوعی مرزیت مکانی برای دسترسی و مدیریت سرزمین را در اختیار دارد. نگاهی به جغرافیای سرزمین ایران و توزیع فضایی جمعیت و الگوی سکونت، این موقعیت ویژه و ممتاز را به خوبی نشان می‌دهد. مشکلات متعدد زیست محیطی موجود مانند آلودگی‌های مختلف در محدوده تهران پیش از آن که ناشی از شرایط نامناسب مکانی باشد، از فشار مفرط و عدم توجه به توان محیطی این بخش از سرزمین ایران بوده است. در دومین سفری که شاه مظاهربط برای زیارت حرم عبدالعظیم حسنی (ع) در شهری ر داشت و از اطراف تهران گذشت، آن منطقه را برای گذراندن برخی مسامات فراغت خود پسندید و دستور داد در آن دیواری کشیده شود و اطرافش خدیفی کنند. بعد از آن، شهری به نام «تهران» ایجاد شد که به مرور گسترش یافت. ما باغ‌های تهران را از دوره قاجار می‌شناسیم، در دو نقشه «کرشیش» (افسر توپخانه دارالفنون که

گذری و نظری به باغ‌های تهران شهر هزار باغ
| علی رنگینچیان |
|عضو هیأت علمی دانشکده هنر و دانشگاه مینان|

در سال ۱۲۷۵ هجری قمری این نقشه را کشید و نقشه «عبدالغفار» دقیق‌ترین نقشه تهران بسیاری از این باغ‌ها وجود دارند اما متأسفانه اکنون به‌مانند تهران باغ‌های دیگری در تهران باقی نمانده است. در دوره‌های گذشته حدود ۱۵۰ باغ در تهران وجود داشت که از مهم‌ترین باغ‌های آن زمان، باغ «فیروزه» در کوچه قرقانی‌ها، باغ «قوام‌الدوله» و باغ «حاج اسماعیل» بودند که حالا دیگر هیچ کدام وجود ندارند. باغ‌های تهران در محور ۱۴۵ رشته قناتی قرار داشتند که اکنون نیمی از آنها باقی نمانده است. در زیر تهر هزار نهر جاری بوده است، چنان‌که بعضی به آن شهر لقب هزار نهر داده بودند. این آب از قنات‌ها و کاریزهایی بوده است که در عمق چند متری زمین کنده شده بودند و آب‌های کوهستان را به شهر می‌رساندند، هر مالکی در باغش آب جاری داشت و با سرافرازی آن را نشان می‌داد و با صدایی بلند می‌گفت، عجب آب صاف و پاکي، بهترین آب تهران است.

برخی از باغ‌های تهران به سبب مالکیت سفر تخانه‌هاست که از گزند تخریب در امان ماندند. باغ سفارت ایتالیا واقع در خیابان دکتر لواسانی و باغ سفارت انگلستان در گوشه شمال غربی تقاطع خیابان فردوسی و جمهوری از جمله باغ‌ها هستند. باغ و عمارت عین‌الدوله نیز از باقی مانده‌های باغ‌های قاجاری است که در محله پالسداران واقع شده است. این باغ عمارت، محل اقامت ویلایی «عین‌الدوله» وزیر سه دوره حسان تاریخی

درباره تکه سبزه ۲۱۶ ساله پایتخت نگارستان، باغی به وسعت یک فرهنگ

|مجموعه طرح مرمت وبهسازی کتابخانه پروین باغ نگارستان|

سیاست و ادب زمان)، در سال ۱۲۵۱ هق اشاره کرد. در دوران پهلوی اول و به سال ۱۳۰۷ ه.ش، بناغ نگارستان به‌عنوان محل دایمی دارالمعلمین عالی در نظر گرفته شد؛ بدین منظور و به دستور وزارت معارف، بناهای قاجاری باغ تخریب و سه بنای بزرگ توسط نیکلای مارکوف (معماری روس‌تبار) تهیه و اجرا شد. در سال ۱۳۱۱ خورشیدی دارالمعلمین عالی با تلاش آقای دکتر غلامحسین صدیق به یک مرکز دانشگاهی تبدیل شد و به دانشسرای عالی تغییر نام داد. در طول بیش از نیم قرن، تعداد زیادی از شخصیت‌های علمی، ادبی و هنری کشور نظیر ملک‌الشعرای بهار، کاظم عصار، علی‌اکبر دهخدا، بدیع‌الزمان فروزان‌فر، پروین اعظامی، علی‌نقی وزیری، جلال‌الدین همای، سعید نفیسی، محمود حسینی، ابراهیم پورداود، غلامحسین صدیقی، پرویز خانلری، محمد معین، محمدابراهیم باستانی پاریزی، علی محمد کاران و بزرگان دیگر در این قاجار، این باغ نیز از حصادات پیرامون میدان بهارستان مصون نمانده و بخشی از آن به دستور محمدعلی شاه تخریب می‌شود.

در اعتبار و اهمیت باغ نگارستان در دوران فتحعلی شاه باید به جشن ولایت‌په‌دی محمدشاه اشاره کرد. از دیگر وقایع مهم در این اثر تاریخی می‌توان به جلوس محمدشاه قاجار، این باغ نیز از حصادات پیرامون میدان بهارستان مصون نمانده و بخشی از آن به دستور محمدعلی شاه تخریب می‌شود.

در دوران قاجار بوده است و تقریباً هم‌زمان با تغییر حکومت از قاجار به پهلوی به محل سکونت دایم خانواده هروی «صیرالدوله» تبدیل شد و در حال حاضر نگارخانه برگ در این محل قرار دارد.

باغ فردوسی یکی دیگر از باغ‌های باقی‌مانده تهران است که در خیابان ولیعصر و در نزدیکی میدان تجریش واقع شده و اکنون موزه سینمای ایران در این مکان واقع است. این باغ در عصر محمدشاه قاجار و توسط حسینی‌علی خان معیرالممالک احداث شده است. «خانه و باغ اتحادیه» یا خانه امین‌السلطان عمراتی مربوط به دوران قاجار است که در مرکز تهران جای گرفته است. خانه باغ اتحادیه به‌عنوان نمونه‌ای از خیابان لاله‌زار قدیم و یکی از بارزش‌ترین معماری‌های دوره قاجار شناخته می‌شود. این خانه به دلیل موقعیت مکانی بین خیابان فردوسی و لاله‌زار تهران قدیم، محل رفت‌وآمدهای مهمان‌خواری آن روزهای قبل انقلاب و نشست‌های سیاسی هم‌بوده و اکنون در حال مرمت و پاکسازی است. این خانه باغ زیبا حصار جدید قرار می‌گیرد. در زمان سلطنت شاه، مظفرالدین‌شاه و محمدعلی شاه قاجار، باغ اتحادیه نخستین مدرسه فلات و مدرسه صنایع مستظرفه تحت ریاست کمال‌الملک در این محل تأسیس می‌شود. در دوران مشروطه و در عصر محمدعلی شاه قاجار، این باغ نیز از حصادات پیرامون میدان بهارستان مصون نمانده و بخشی از آن به دستور محمدعلی شاه تخریب می‌شود.

در اعتبار و اهمیت باغ نگارستان در دوران فتحعلی شاه باید به جشن ولایت‌په‌دی محمدشاه اشاره کرد. از دیگر وقایع مهم در این اثر تاریخی می‌توان به جلوس محمدشاه قاجار، این باغ نیز از حصادات پیرامون میدان بهارستان مصون نمانده و بخشی از آن به دستور محمدعلی شاه تخریب می‌شود.

که با توجه به ضخامت جرزها، نکته قابل‌توجهی محسوب می‌شود، چراکه با بررسی معماری تهران در این دوران مشاهده می‌شود که به‌طورمعمول سطح جرزهای ضخیم را با آجر کار می‌کردند و داخل آن با خشت یا خردآجر چر می‌شد. ملات مورداستفاده در این دیوارها نیز ملات گل همراه با مقدار کمی آهک است. پوشش داخلی دیوارها با کاهگل تسطیح شده در لایه نهایی با استفاده از گچ، نازک‌کاری انجام شده است. دیوارهای اصلی تمام طبقات باربر بوده و علاوه بر تفکیک فضاها از هم برای انتقال نیروهای ثقلی به سطوح زیرین عمل می‌کنند. ستون‌های ضخیم بنا نیز نقش مشابیهی را به لحاظ سازه‌ای در این بنا دارند و به لحاظ شکلی، مربع و مستطیلی شکل هستند. پوشش طبقات به‌صورت طاق ضربی روی تیر آهن اجرا شده که از خیز متوسطی برخوردار بوده و پوشش نهایی به شکل خرپا و شیروانی اجرا شده است.

نظر به ناتمام ماندن اقدامات مرمتی دوره‌های قبل، پژوهشکده فرهنگ و هنر دانشگاه تهران با حمایت سازمان زیباسازی شهرداری تهران از سال ۱۳۹۳ خورشیدی مجدداً اقدام به تکمیل مرمت‌های پیشین کرد. این اقدامات با هدف تبدیل ساختمان به یک فضای چندمنظوره بسا محوریت فرهنگی صورت گرفته است. بدین منظور، مطالعات مفصلی درخصوص بازشناسی بنا، ظرفیت‌ها و نقاط ضعف آن در دستور کار قرار گرفت که انجام آن به گروهی از فارغ‌التحصیلان و متخصصان حوزه حفاظت از بناهای تاریخی محول شده و زیر نظر اساتید به انجام رسید. برای تکمیل مطالعات نسبت به تهیه نقشه‌های دقیق اقدام شد و همواره در طول کار، این نقشه‌ها بر اساس یافته‌ها و تغییرات به‌روزرسانی می‌شدند. همچنین، برای شناخت تکمیلی، گمانه‌هایی در نقاط مختلف بنا با نظر متخصصان حوزه باستان‌شناسی و تاریخ معماری زده شد که نتایج این گمانه‌ها به روشن شدن تحولات کالبدی و تغییرات ادوار مختلف کمک شایانی کرد. از جمله نتایج این مطالعات می‌توان به مشخص شدن محل آب‌انبار اولیه بنا در ضلع شمالی ساختمان اشاره کرد که طی تحولات دوره دوم و ساخت قسمت الحاقی به داخل بنا منتقل شده بود.

استفاده از این بنا در زمان حال و با کاربری جدید، مستلزم ایجاد تغییراتی در آن بود. البته لازم به ذکر است که این مسأله تنها به‌واسطه تغییر کاربری نبوده و حتی تداول عملکرد تاریخی آن نیز مستلزم اعمال برخی تغییرات در بنا بود. امروزه، زندگی مردم به شکل اجتناب‌ناپذیری با مظاهر زندگی مدرن گره‌خورده و گسره طراحی بر این باور بود که بهره‌برداري از این عمارت نیازمند آن است که توان بنا را برای پاسخگویی به نیازهای روز ارتقا دهد اما در حین تلاش شد این امر هویت تاریخی و کالبدی اثر را دچار مخاطره نسل‌زدان این رو، به‌رنامه‌ها به‌گونه‌ای پیش برده شدند تا سطح مناسبی از این مجهزسازی تعریف شود.

به این‌صن منظور، انجام اقداماتی چون تخریب دیوارهای الحاقی و بازگرداندن بنا به شکل اولیه، اجرای سقف کاذب طبقات نخست و دوم، آماده‌سازی فضا و اجراءات تأسیسات مورد نیاز سرویس‌های بهداشتی و آبدارخانه طبقات نخست و دوم و اجرای تأسیسات الکتریکی و مکانیکی به‌عنوان تغییرات و تجهیز پیشنهاد شد. به همین ترتیب و به‌منظور مرمت ساختاری و فضایی مرمت و درها و پنجره‌ها و سیستم دفع رطوبت، تقویت پوشش ضربه طبقات از طریق یکپارچه‌سازی دیوارآهک، سبک‌سازی اصلاح کف پوش، پاک‌سازی، مرمت جرزها و دیوارهای آجری، نازک‌کاری، مرمت درها و پنجره‌ها و مواردی از این دست در دستور کار قرار گرفت. در نهایت، مجموع اقدامات صورت گرفته در این بنا را می‌توان به تأیید کارشناسان این حوزه به‌مثابه ایجاد یک ارزش افزوده برای بنا و ایجاد تلاوم حیات کالبدی و عملکردی بنا در نظر گرفت.